

GAZDASÁG & TÁRSADALOM

Journal of Economy & Society

KÜLÖNSZÁM

Világvallások a társadalomtudományok tükrében

A TARTALOMBÓL:

Gaál Botond:

A keresztyén gondolkodás mint „fölfelé nyitott” rendszer

Várszegi Asztrik:

Bencések Európában, bencések Magyarországon

Szenkovics Dezső:

Szatja és ahimszá: Gándhi gondolkodásának két központi fogalma

Entz Géza:

A keresztyén szociális korszak vége?

Balázs Judit:

Islám és a korai globalizáció: a modern pénzrendszer előfutára

Tonk Márton:

Filozófia és teológia a kolozsvári iskola gondolkodóinál:

Vallás, filozófia, totalitás Tavaszy Sándor világnézetében

2012

SZÉCHENYI TERV

Gazdaság & Társadalom

Journal of Economy & Society

Megjelenik évente négy alkalommal
A kiadvány a TÁMOP - 4.2.2. B - 10/1 - 2010 - 0018. számú projekt keretében valósult meg
A folyóirat kiadását a Soproni Tudós Társaság támogatta

Főszerkesztő / Editor: Dr. Székely Csaba DSc

Főszerkesztő helyettes / Deputy Editor: Dr. Kulcsár László CSc

Szerkesztőbizottság / Associate Editors: Dr. Andrassy Adél CSc, Dr. Fábian Attila PhD, Dr. Joób Márk PhD, Dr. Kulcsár László CSc, Dr. Székely Csaba DSc

Szerkesztőségi munkatárs / Assistant: Szikra Andrea

Nemzetközi tanácsadó testület / International Advisory Board:

Prof. David L. Brown PhD (Cornell University, USA), Dr. Csaba László DSc (Közép Európai Egyetem, Budapest), Dr. Rechnitzer János DSc (Széchenyi István Egyetem, Győr), Dr. Nigel Swain PhD (School of History, University of Liverpool, UK), Dr. Caleb Southworth PhD (Department of Sociology University of Oregon, USA), Dr. Franz Schausberger PhD (Universität Salzburg, Österreich), Dr. Szirmai Viktória DSc (MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest), Dr. Bóhm Antal DSc (MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest), Dr. Ingrid Schwab-Matkovits PhD (Fachhochschulstudiengänge Burgenland, Eisenstadt, Österreich), Dr. Bozidar Lekovic PhD (Faculty of Economics, Subotica, Serbia), Dr. Djerdji Petkovic PhD (Faculty of Economics, Subotica, Serbia).

Közlésre szánt kéziratok / Manuscripts:

Kéziratokat kizárólag e-mailen fogadunk, nem őrünk meg, s nem küldünk vissza! A kéziratok formai és szerkezeti követelményeit illetően lásd a folyóirat hátsó belső borítóját. / *We accept APA (Harvard) style only.*

A kéziratokat és a közléssel kapcsolatos kérdéseket a következő e-mail címre várjuk: / *Send manuscripts and letters by e-mail only to:* kulcsar.laszlo@bpk.nyme.hu

A közlésre elfogadott kéziratok összes szerzői és egyéb joga a kiadóra száll. / *Acceptance of material for publication presumes transfer of all copyrights to the Publisher.*

A kéziratokat két független anonim bíráló értékeli. / *Articles are refereed by anonymous reviewers before publication.*

Ismertetésre szánt könyveket az alábbi címre várjuk / Send books for review to:

Dr. Kulcsár László egyetemi tanár

Nyugat-Magyarországi Egyetem Sopron Ferenczy J. u. 5. 9400 Hungary

Előfizetés: Intézményeknek: 2800 Ft./év; Egyéni előfizetés: 1700 Ft./év;
Példányonkénti ár: 700 Ft./dupla szám: 1400 Ft.

Nyomdai munkálatok / Printing: Scarbantia Nyomda - Palatia Kft.

H-9400 Sopron, Bem u. 3. | Tel.: 99/323-780 | E-mail: nyomda@scarbantia.hu

ISSN 0865 7823

Gazdaság & Társadalom

4. ÉVFOLYAM

2012.

KÜLÖNSZÁM

TARTALOM

Világvallások a társadalomtudományok tükrében

Tudományos Konferencia

Sopronbátfalvi Pálos-Karmelita Kolostor

2011. október 23.

TANULMÁNYOK

Köszöntés és méltatás

Karsai Gábor 3

A keresztyén gondolkodás mint „fölfelé nyitott” rendszer

Gaál Botond 5

Bencések Európában, bencések Magyarországon

Várszegi Asztrik 16

A keresztény szociális korszak vége?

Entz Géza 26

Szatja és ahimszá: Gándhi gondolkodásának két központi fogalma

Szenkovics Dezső 39

Iszlám és a korai globalizáció: a modern pénzrendszer előfutára

Balázs Judit 73

Filozófia és teológia a kolozsvári iskola gondolkodóinál:

Vallás, filozófia, totalitás Tavaszgy Sándor világnézetében

Tonk Márton 88

A főpapi székek betöltésének gyakorlata Zsigmond király uralkodása alatt

Tóth Norbert 102

A „csángó” migráció kezdetei

Varga Norbert 119

A keresztyén gondolkodás mint „fölfelé nyitott” rendszer

Prof. Dr. Gaál Botond DSC, egyetemi tanár
Debreceni Református Hittudományi Egyetem

Milyen szellemi környezetbe születik bele a keresztyénség?

Platónt az érdekelte, hogyan keletkezik a *tudás*.¹ Mit tesz az ész, amikor a valóságról ismeretet szerez, vagy amikor arról véleményt alkot? Megismerheti-e az érzékek segítségével a valóságot? Amíg az őt megelőző filozófusokat maga a tárgy mibenléte foglalkoztatta, addig Platón a valóság biztos ismeretére akart eljutni, ezért elmélkedett oly sokat magáról a tudásról. A valóságot akarta megragadni, és eközben olyan következtetésre jutott, hogy a változó, tehát magát a soha meg nem ismerhető világot nem lehet a tudás tárgyává tenni. Ezért az érzékelhető világ helyett egy időtlen, mozdulatlan, változásnak ki nem tett ideavilágban találta meg a valóságot, az igazi létezőt, s ez jól összezsengett az ő vallásos gondolkodásával is. Őt tekinthetjük az elsőnek, aki igazából az ész logikája szerint érvelt az istenség léte mellett. Így alakult ki az ő „theológiája”².

Arisztotelész nem értett egyet mesterével és ezzel a latinul ránk maradt udvarias mondattal fejezte ki tiszteletét: *Amicus Plato sed magis veritas!* Ugyanis szerinte *az érzékek kitapintják az anyagi tárgyakat, az ész pedig felismeri bennük a formáló igazságot, s ez a kettő együtt adja a valóságot. De mindig úgy, hogy az ész alkotta igazság az elsődleges.* Azt maga is észrevette, hogy rendszerében ellentmondások keletkeztek. Ha az érzékelésből tényleg származik olyan ismeret, amely aztán magasabb rendű igazságként fogalmazódik meg az észben, akkor nem elegendő csak annyit mondanunk, hogy a tapasztalással az *egyest*, az ésszel pedig az *egyetemest* fogja fel az emberi értelem. Mivel így mindkettőnek a tárgya más, ezért szükségszerűen adódik, hogy az észben is meg kell különböztetnünk kétféle funkciót. Az egyik az ún. formabefogadó *nus pathétikos*, a másik a formaadó *nus poiétikos*³. Az első fogadja az érzetek információit, a második viszont tiszta aktualitásként megalkotja a fogalmakat. Ez a *nus poiétikos* nincs az emberben

1 Nagy József: A filozófia története. Pantheon, Budapest, 1927. 75, 76. Platón a tudással kapcsolatos megállapításait a Gorgias és a *Menon* című műveiben fejtette ki.

2 A *theologia* szót valószínűleg Platón használta először. Úgy tudjuk, Szókratész előtt nem fordul elő a görög filozófiában. Később, a 3. századtól már csak a keresztyén tanokat jelenti, koronként más-más értelmezéssel.

3 Nagy József, i.m. 123., Nyíri Tamás, i.m. 93. Nyíri Tamás találóan a *nou=j pahtiko/j-t* (*nus pathétikos*) „szenvető észnek”, a *nou=j poihtiko/j-t* (*nus poiétikos*) „cselekvő észnek” nevezi. Az utóbbi hozza létre mindazt, amit az előbbi elgondolni képes.

a testhez kötve, erre nem lehet hatni, ezt nem lehet befolyásolni, mert akkor a *nus pathétikosnál* alacsonyabb rangú funkcióknak engedelmessé válna. Ez az, amit Arisztotelész öröknek, változatlanak gondol el, még hozzá úgy, hogy az észnek ez a része isteni szikraként költözött az emberbe. A *nus poiétikos* lesz számára az emberben mint egy mikrokozmoszban a tisztán szellemi tényező, a teljesen szellemi természetű „első mozgató”.

A sztoikusok nem gondolkodtak ilyen bonyolultan. Az már akkor is nyilvánvalóan kitűnt, hogy Platónhoz képest Arisztotelész az ész által „megalkotott istenséget” közelebb hozta a valós világhoz. A sztoa pedig még egy lépéssel megtoldotta és annyira közel hozta az istenséget a világhoz, hogy egyenesen fel is oldotta abban panteisztikus módon. Szerintük a világ belső kohézióját nem Arisztotelész mozdulatlan külső „szférája” biztosítja, tehát nem kívül vagy távol kell keresni az összetartó erőt, hanem annak belső, immanens lényegében, az úgynevezett *logoszban*. A híres *logosz* kifejezés valami önmagától létező szellemi erőt, aktivitást jelent, amelyet a természet törvényeiben ismerhetünk fel, vagy mint az egész mindenség determinált, ésszel felfogható rendjét, szerkezetét. A tapasztalat a *logoszt* nem mutatja meg, de mégis mindenben ott láthatjuk, mint a mozgás, az erő, az energia immanens okát. Istenről úgy beszéltek, mint a „kozmosz lelkéről”, amely biztosítja a természet számára az önmagában rejlő racionalitást, a *logoszt*.⁴

A zsidóság igen erőteljesen monoteista vallási szellemi arca is érdekes képet mutat. A legfontosabb valóság volt számukra az egy Isten léte, ez volt minden tanítás alapja és elengedhetetlen feltétele. A természetet illetően rendkívül óvatosak voltak, nehogy azt valamiképpen Istennel egybeolvassák, egybegyúriják vagy összekeverjék a környező népek mintájára. Másrészt a természeti jelenségeket, az abban végbemenő eseményeket, pláne a csodákat nem úgy szemlélték, mint amelyre az emberi értelemnek kellene magyarázatot adni, mert minden, ami történik, annak az a magyarázata, hogy azért kell oly módon végbemennie, mert azt Isten akarta úgy, illetve Isten akarata szerint úgy van jól.⁵

4 V.ö. Thomas F. Torrance: *Space, Time and Incarnation*, Oxford University Press, London, 1969. 9-10.

5 Érdekes megfigyelni, hogy történik valamilyen nyitás a zsidóság körében is a természet értékelése tekintetében. A 2. században lejegyzett, apokrifus Sirák könyvében (38. rész 1., 3., 4. és 8. versek) a gyógyítással kapcsolatban ilyen bölcs tanácsokat olvashatunk: „A tudománya magasra emeli az orvost és a nagyok csodálják őt. Az Úr teremtette a földből az orvosságot; az okos ember nem iszonyodik tőle. ... A gyógyszerész ebből vegyítményt csinál, s alig készíti el dolgát, máris üdület van általa e föld színén.” E reális tanácsolást azonban olyan gondolati és hitbeli keretek között kell elképzelnünk, amelyet bevezet és meghatároz az ugyanerről a helyről vett fő mondat: „Tiszteld az orvost, a szükség okáért kellő tisztelettel, mert őt is az Úr teremtette!” (Képes Szent Biblia. Fordította Károli Gáspár. Szerkesztette Tóthfalusi József. Kiadta Hermann Emil, Budapest, 1908.)

Ez volt lényegében az a tudományos, szellemi környezet, amelybe a keresztyénség beleszületett. A keresztyén gondolkodás a világ valóságát és annak rendjét részben a zsidó-keresztyén monoteizmusból, részben pedig Krisztus testetöltése szemszögéből tudta értelmezni. A teremtés valóságát ugyanis éppen az inkarnáció ténye erősíti meg, s így a keresztyén ember számára a világ létének értelme nem önmagában rejlik, magyarázatát csak azon „kívül” lehet keresni. Amíg a görögök a saját gondolati világukat isteni természettel ruházták föl, addig a keresztyének az emberi értelmet is az Isten által teremtett világhoz sorolták. A görögök ezért nevezték őket „ateistáknak”. A kérdés az, milyen szabályok szerint működik ez az értelmi munka.

A görögöknek igaza volt, amikor a világot „külső” tárgyilagossággal, az ész segítségével szinte annak „fölébe emelkedve” vizsgálták, ott azonban elhibázták a dolgot, hogy az ember szellemi tevékenységét, a világról alkotott gondolatát isteni jellegűnek hitték. De az sem lehetséges, hogy az ember mindenestől beleolvadjon a természetbe, ahogyan ezt a keleti vallások tudatvilága képzelte, vagy az sem vezet megoldáshoz, ha az istenséget oldjuk föl a természetben, amint ezt a sztoikusok és általában a panteisták tették. Teljesen a zsidó szemlélet sem volt elfogadható számukra annak monoteisztikus zártsága miatt. Ezekkel szemben *a keresztyénség kezdettől mindmáig azt hangsúlyozta, hogy a mindenség a maga rendjét – mint az egységes szemlélet alapját – a Teremtőtől kapta, s ennek a teremtett rendnek az emberi értelem egy megkülönböztethető, de attól el nem választható része, amely ezt a rendet kutatja, fölfogja, leírja és értelmezi.* Itt már egy új természetszemlélet jelenik meg, a nyitott világé.

Ezzel elérkeztünk egy olyan ponthoz, amelynél először tapasztaljuk, hogy a keresztyén természetfelfogás merőben különbözik a görögök tudományos szemléletétől. Nem részletezzük a történeteket, de végül is lassú fejlődés eredményeképpen a keresztyén szemlélet győzött, s tette helyes kerékvágásba a tudománynak a hellén gondolkodás dualisztikus filozófiai kátyújába ragadt szekerét. Ennek köszönhetjük az európai civilizációt. Önmagából a görögök tudományából ugyanis – éppen a szemlélete révén – a modern európai tudomány a keresztyénség újszerű természetfelfogása nélkül nem tudott volna kifejlődni. Ez nehezen észrevehető tény, mert egy rendkívül lassan beérő, hosszú folyamatról van szó, amelyet csak aprólékos kutatással lehet végigkövetni.

Rápillantás a teológia egyháztörténeti környezetére

Itt közbe kell iktatnunk egy kis egyháztörténetet, sajnálatos módon a rosszabbik oldalát. Ugyanis a sok elvi-teológiai vita bizony belülről erjesztette és emésztette az egyházat is, aminek következtében 1054-ben un. egyházszakadás következett be,

majd pedig eljött a reformáció korszaka is, amely ugyancsak részekre osztotta a keresztyénséget. A reformátorok bármennyire is nem akartak új egyházat, hanem belülről akarták reformálni az Egy Anyaszentegyházat, másképpen történtek a dolgok. Mi, az örökösök, csak azt látjuk visszatekintő szemünkkel, hogy a keresztyénség bizonyos részei egyrészt különböző fejlődési útvonalon haladtak, mint például az un. „keleti” és „nyugati” keresztyénség, másrészt pedig önmagán belül is különböző felfogást képviseltek tanbeli, egyházszerkezeti, istentiszteleti és kegyességi szempontból. Erre a reformációt lehet szembetűnő példaként említeni. Ami pedig a két fél közötti elvi vitát illeti, már a kiindulásnál áthidalhatatlan ellentétek mutatkoztak és mutatkoznak ma is. A protestánsok és a pápa főisége alá tartozó hívek közötti vita éppen az egész keresztyén gondolkodás alapjánál, a Szentírás értelmezésénél rekedt meg és még mindig választóvonalat jelent. A Második Vatikáni Zsinat az Isteni Kijelentésről szóló dokumentumának második fejezetében foglalkozott a Szentírás, a tradíció és az egyház viszonyával. Azt a kérdést, hogy a Szentírás tartalmaz-e mindent, ami elegendő az üdvösséghez, nyitva hagyták. Ugyanakkor a végső tekintély sem nem a Szentírás, sem nem a tradíció, hanem az egyház tanítói hivatala maradt: „Akár az írott formáját tekintjük, akár az emberileg átnyújtott módját, Isten ígéje autentikus magyarázatának feladata kizárólag az egyház élő, tanítói hivatalára van bízva, amely a tekintélyt Jézus Krisztus nevében gyakorolja”⁶ – mondja a dokumentum szövege. Az 1999-ben kiadott *Fides et Ratio* pápai enciklika pedig határozottan megerősíti: az egyház a Szentírás mellett a Szent Hagymányt is Isten ígéjének tekinti (55. pont). A reformációhoz csatlakozott keresztyénség ezt nem tudta elfogadni, és bizony ez az elkülönülés a teológiai gondolkodásban is láthatóvá, mondhatnánk: látványossá vált. Mivel én a protestáns teológiát ismerem jobban, ezért innentől annak gondolkodásmódját mutatom be.

Fegyelmezett teológiaművelés igénye a reformátoroknál

A reformátorok a Szentírásban található kijelentésre építve látták helyesnek teológiájuk megalapozását, ezért a források keresésekor az egyházi hagyományokat „átugorva” a patrisztikus teológián tájékozódtak. Röviden szólva ez azt jelentette, hogy nem fogadták el a filozofikusan megalapozott teológiát. Különösképpen félretették Arisztotelész tekintélyt a teológiában, Aquinói Tamás filozófiájával pedig teológiai szempontból nem értettek egyet. A Bibliát viszont tekintéllyé emelték, s ez újból gondolati problémát vetett föl a külső szemlélőkben, hogy tudniillik akkor mégis van valami tekintélyre szükség. Ezt azonban ők másként

6 New Dictionary of Theology. InterVarsity Press, Downers Grove, Illinois, Leicester, England, Editors: S. B. Ferguson and D. F. Wright, 1988. 632.

fogták föl. A *Scriptura valde prima* „elv”, azaz a Szentírás mindenek előtt szándék ugyanis éppen a nyitottság felé mutat, mert Istennek a Szentírásban megtalálható kijelentése nem azt jelenti, hogy az ember egyszer s mindenkorra lerögzítheti a hitbeli igazságokat. Az isteni kijelentés, a reveláció a lepel elvételét jelenti, az isteni titkok feltárását, de nem úgy, hogy abban az emberi logika, vagy értelmi leleményesség révén biztosan haladhatunk az elérni szándékozott végső titkok teljes megismeréséig. Pontosan fordítva áll a dolog, mert a kijelentés megismerése nem ilyen logikai, vagy episztemológiai megismerést jelent, hanem azt, hogy az isteni titok feltárulásával újabb titkok, sőt még több titok tárul a hívő ember elé. A protestáns teológia alapját tehát egy olyan tekintély képezi, amely maga is végtelenül nyitott az ember értelmi tevékenysége számára. A reformáció tehát csak az emberi, vagyis az értelem által állított tekintélyeket nem fogadta el végső igazodási pontnak. Ugyanakkor a Biblia szószerinti értelmezését sem vallotta. Ezzel ismét előtérbe került a természet megismerésének lehetősége, s ez nagyon nagy lendületet adott a korabeli természettudományos fejlődésnek. Megítélésem szerint ennek a fejlődésnek volt egy másik mozgatórugója is. Már 14-15. századra elkészült ugyanis az ókor leghíresebb matematikai alkotásának, Eukleidész *Elemek* című művének arab fordítása. Ezt latin nyelvre is lefordították, először nem túl jól. Időközben megtalálták a mű „eredeti” görög szövegét is, így immár egy meglehetősen jó fordítás született a görög, arab, latin nyelven meglévő szövegek összevetéséből.⁷ Ez 1482-ben jelent meg először Velencében, majd többször kiadták, sőt, 1533-ban görögül is megjelentették Baselben. Ennek a könyvnek az európai szellemi életben való fölbukkanásával eddig nem különösebben számoltak sem a filozófusok, sem a történészek, sem pedig a tudománytörténelem szakértői. Pedig olvasták sokan, ezt a korabeli matematikusoktól tudjuk, látjuk, és bizony hatással volt több fontos mű keletkezésére, mint például Newton *Principia*-ja, vagy Spinoza etikája, de korábban Kálvinra is hatással lehetett. Ebből a korszakból származhatott a *more geometrico* kifejezés is, amelyet szelvében követtek. Tehát minden tudományt a geometria mintájára, annak „módján” illet művelni, mely szerint az igazi tudomány axiomatikus felépítésű. Az ész, a logika kezdett erőteljessé válni valamennyi szellemi területen. Newton axiómáinak sikere, tekintélye megfellebbezhetetlenné vált. A ráció Descartes révén bevo-
nult a tudományos közéletbe. A felvilágosodás racionalista korszakának elér-
kezése azonban bajt is hozott, mert az ész jelentőségének túlhajszolásával
szakadék keletkezett a tudományos gondolkodás és a természet világa között.
A felvilágosodás élesen különválasztotta a természetet és az ember szellemi

7 Eredeti görög szövegen a Theon-féle vagy a Proklosz-féle változatot értjük a 4. és 5. századból. Az őseredeti odavesszett. Eukleidész nevét helyesebb volna kivételként Euklidész-nek hagyni, mivel a kialakult szócsaládot már nem lehet megváltoztatni. Tehát euklideszi geometriáról beszélünk, nem pedig eukleidészi geometriáról.

tevékenységét, ezáltal az emberiség mint valami „más”, mint valami „idegen test” tevékenykedett a történelemben. Az embernek megvoltak a maga szükségszerű észigazságai, és ugyanakkor a történelemnek mint a természet részének az „esetleges történeti igazságai”. Lessing fogalmazta ezt meg szabatosan, mint a kor gondolkodóinak legnagyobb problémáját: *„Az esetleges történeti igazságok sohasem szolgálhatnak a szükségszerű észigazságok bizonyítékaiul.”*⁸ Nem lehetett tehát sem a történelmet, sem pedig a keresztyénséget mint történeti vallást úgy kezelni, hogy abba az emberi értelem szerves részként illeszkedjék bele. A felvilágosodás korának felfogása szerint az ész igazságai elkülönültek a történelem, a társadalom, a hitélet folyásától. Amikor erre Lessing rádöbbedt, így kiáltott föl: *„Ez, ez az a csúnya, széles árok, amelyen hiába próbálok átjutni. Ha valaki át tudna segíteni rajta, azt az Istenre kérem, jöjjön és segítsen rajtam.”*⁹ A 18. századnak ez a gondolkodója azzal még nem számolhatott, hogy nemcsak a történeti események mutatnak nyitott szerkezetet, hanem maga az ész által megalkotott tudományos igazságok is. Nincs tehát szükségszerű észigazság! A keresztyén gondolkodás szerint egyik sem abszolút, amint azt a felvilágosodás embere gondolta az észről, hanem mindkettőnek van egy végső, közös alapja a Teremtő Istenben. A „csúnya, széles árkot” tehát nem a természet, hanem az ész hozta létre mesterségesen és fölöslegesen.

A protestáns keresztyénség és az egzakt tudományok kiütkeresése

Ami a protestáns teológiát illeti, a felvilágosodás korszakától, főként Kant működésétől kezdve a teológusok, jobbra filozófus kortársaikkal együtt, ebbe a „csúnya, széles árokba” szorultak bele, és nem találták a kiutat. Ezt mutatja a 19. század szellemi élete, mígnem Kierkegaard egyszer csak sokakat rádöbbedtet arra, hogy szellemi fogságba estek. De ugyanígy járt sok természettudós is, akik valamennyien a newtoni mechanika axiomatikus szemléletét követték, amíg az 1860-as években az ő területükön is meglepő dolgok történtek James Clerk Maxwell új elektromágneses elméletének kidolgozásával. Ez annyira új volt a mechanikai szemlélethez képest, hogy egy darabig föl sem fogták jelentőségét.¹⁰ Max Planck-nak még az 1870-es évek közepe táján az egyetemi felvételi vizsgáján

8 Lessings Werke, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, Über den Beweis des Geistes und der Kraft, 790. V.ö. Czeglédý Sándor: Hit és történet, Sylvester, Budapest, 1936. 62.

9 V.ö. Czeglédý Sándor: Hit és történet, i.m. 66.

10 Ismert tény, hogy főként német tudósok a newtoni mechanika alapelveire támaszkodva készítették egy elméletet az elektromágnesség értelmezésére, de ezt Maxwell téves szemléletnek ítélte, s igaza lett. Így született meg Maxwell elektromágneses térelmélete, amelyet Einstein is egzakt természetleírásnak fogadott el.

azt javasolták, hogy ne foglalkozzék fizikával, mert ott már alig van fölfedezni való, „csak néhány felhőcske árnyékolja be a fizika tiszta kék eget”.¹¹ Tudjuk, ezután jött aztán hamar a kvantumelmélet és a relativitáselmélet korszaka, amely ámulatba ejtette a tudományos világot. Szinte átértékelődött minden a természetszemléletben, más lett a tudományművelés módszere is. Ez az új szemlélet már belenyúlik a mi időnkbe. – Debrecenben még jól emlékszünk rá, hogy Teller Ede, a világhírű atomfizikus, a Debreceni Akadémiai Bizottság tudósai előtt 1996-ban tartott előadásában ezt mondta: „Értsük meg, a modern tudomány azt jelenti, hogy a világ nyílt!”¹² Ez tulajdonképpen fölhívás arra, hogy tovább gondoljuk a dolgot és ne elégedjünk meg azzal, hogy az emberi értelem által valamilyen formában megragadott törvények „hogyan” írják le a tapasztalható, érzékelhető világot. Azaz, nem szabad a természettudományt úgy tekinteni, mint amelynek a fölfogása csupán az értelmi határokon belüli zárt ismeret, hanem úgy, mint amely igenis rendelkezik egyfajta önmagán túlra mutató nyitottsággal. Ez az a probléma, amelyet Einstein a híres „miért” kérdésével érzékeltetett. Azt látta ugyanis, hogy a természet történései sohasem teljesen véletlenszerűek, és sohasem tisztán *szükségszerűek*. Nem lehet ugyanis azt mondani, hogy azok csak úgy a vak véletlen szerint mennek végbe, de azt sem, hogy determinisztikusak, mintha az ész által fölismert szigorú szabályoknak szükségképpen kötelesek volnának „engedelmeskedni”. Az előbbivel kapcsolatban jegyezte meg a nagy tudós, hogy „Isten nem kockajátékos!”¹³ Az utóbbira nézve pedig eljutott addig a gondolatig, hogy a természet „legnagyobb mélységeiben elérhetetlen az ember számára”.¹⁴ Ezt egy másik híres mondásával így fejezte ki: „Isten nem játszik nyílt lapokkal!”¹⁵ Már őt megelőzően Max Planck is utalt arra, hogy a természeti törvények a „működésükhöz” az erőt valamilyen külső hatalomtól nyerték.¹⁶ Einstein pedig többször úgy nyilatkozott, hogy a természet legmélyebb titkait lenyűgözőnek

11 Amikor Planck jelentkezett az egyetemre, Philipp von Jolly német fizikaprofesszortól azt a tanácsot kapta, hogy menjen máshová kutatni, mert a fizikában már nem sok kutatható akad. V.ö. Nagy Károly: A huszadik század fizikájáról és világképformáló szerepéről. Természet Világa. I. Különszám. 2006. 4.

12 Gaál Botond: Teller Ede Debrecenben, Debreceni Szemle, 1997/3-4. 540.

13 Idegen nyelvű fordításban a „God does not play dice” angol fordítást szokták használni. Eredeti német nyelven így hangzott Einsteinól: „Der Alte würfelt nicht!”, aminek angol nyelven ez felel meg jobban: „The Old Guy does not throw dice!” – V.ö. Michael Welker: Springing Cultural Traps. Theology Today, Vol. 58., No. 2, July 2001. 168.

14 Einstein: Ideas and Opinions, Crown Publishing, New York, 1954. 49.

15 Thomas F. Torrance: Einstein and God. In: Reflections. Princeton, NJ: Center of Theological Inquiry, Public Lecture Series of 1997. Vol. 1. 1998. 14-16.

16 V.ö. Max Planck: „Az egzakt tudomány értelme és határai.” In: Válogatott tanulmányok. Gondolat, Budapest, 1965. 301-304.

találja.¹⁷ Ezért gondolkozott el a *miért* kérdésen oly gyakran. Miért olyan ez a világ, amilyen és *miért* nem más? Nyilvánvalóan tudjuk, hogy erre a miért kérdésre sem Einstein, sem pedig más tudós nem adhatta meg a feleletet, de a jövőben sem kaphatunk erre a kérdésre kielégítően végérvényes választ. A válasz pontosan akkor lesz kielégítő, ha az nem akar végérvényes lenni. Ez a dolog természetéből következik, amit maga Einstein is, Planck is¹⁸, és mások is jól tudtak.

De mi történt a Lessing-féle árokból kimászni nem tudó, axiomatikus teológiát művelő protestáns teológusokkal? Amikor a 20. században a természettudományok fölfedezték a „tér-időbeli tárgyat”, s ennek következményét, mégpedig azt, hogy a világnak van időbeli kezdete, ezzel egy időben a teológiában is elindult egyfajta ártértékelési folyamat. Einsteinnel párhuzamosan a református Karl Barth azt hangsúlyozta, hogy Isten kijelentett Igéje magával Istennel, az emberi értelem pedig a teremtett valósággal azonos. Az emberi értelem tehát, amellyel fölfogjuk a mindenséget, az immanens világ része. A teremtett mindenség és az isteni kijelentés biblikus értelmezése ekkor újból előtérbe került, és a protestáns teológia visszament ismét az igazi forráshoz, a Szentíráshoz. Ezzel rátaláltak egy „fölfelé nyitott” szemléletre, amely mindenben kongruensnek bizonyult a teremtettségi mivoltú tudományos gondolkodás szerkezetével.

A tudományos gondolkodás nyitott szerkezete

Miről is van közelebbről szó? Az egzakt tudományok révén értjük meg jobban ezt a problémát. Először a mi Bolyai Jánosunk és Nikolaj Lobacsevszkij oldották meg a 2100 éves problémát, amikor rájöttek, hogy valamennyi axiómarendszer zárt világot eredményez, de mindegyiket föl lehet nyitni. Majd George Cantor német matematikus lepte meg a világot és hívta föl a figyelmet arra, hogy az emberi elme megkülönböztethet *transzfinit* és abszolút végtelent. Addig csak úgy gondolták, hogy az abszolútnak nevezett valami a véges világ ideális határa. Cantor fölhívta a teológusok figyelmét arra, hogy a transzfinit végtelen is fölfogható az emberi értelemmel, de Isten mint Abszolútum az értelem által nem meghatározható. Ugyanakkor a matematikai gondolkodás olyan, hogy Istent nem tudja megragadni a maga ontológiai mivoltában, de önmagán túlmutatva utal a létezésére. Ő így fogalmazott: „Ez utóbbi bizonyos fokig meghaladja az emberi felfogó erőt, amennyiben kivonja magát a matematikai determináció alól. Viszont a transzfinit

17 V.ö. Albert Einstein: *Hogyan látom a világot?* Gladiátor Kiadó, Budapest, 1994. 16. Ez csak egyetlen példa a sok ilyen természetű einsteini megnyilatkozások közül.

18 A nagy tudósok között talán Max Planck fejtette ezt ki a legvilágosabban. V.ö. Max Planck: *Az egzakt tudomány értelme és határai*, i.m. 302.

nemcsak a lehetőség széles területét tölti ki Isten megismerésében, hanem az ideális kutatás számára is gazdag, állandóan növekedő teret kínál. ... Ennek azonban még sokáig kell várnia az általános elismerésre, jóllehet ez a felismerés igen értékes lehetne a teológusok számára, segédeszköze lehetne az általuk képviselt ügy (a vallás) támogatásának.¹⁹ Cantorra sajnos nem figyeltek a teológusok. Kurt Gödel Princetonban dolgozó osztrák matematikus 1931-ben hozta nyilvánosságra híres nem-teljességi tételét, melyet a matematikusok döbbenettel fogadtak. Ebben azt bizonyította be, hogy minden formalizált axiómarendszerben vannak olyan tételek, amelyek azon belül sem nem cáfolhatók, sem nem bizonyíthatók. Gödel tétele egyszerűbb nyelven kifejezve azt mondja, hogy ha egy bizonyos általános feltételeknek eleget tevő axiómarendszer ellentmondásmentes, akkor nem lehet teljes. Gödel azonban még ennél is tovább ment és megmutatta, hogy mindig megadható egy bővebb axiómarendszer, amelyen belül már eldönthetjük a kérdéses tétel igazságát. Amit tehát a matematika végsőképpen elérhet, az a logikai eldönthetetlenség végtelen sora. Ez már valóban sejteti a „fölfelé nyitott” világot. Ezt később Alonzo Church és Alan Turing is bizonyította. Ilyen értelemben tényleg sokat sejtető Sain Mártonnak az észrevétele ezzel az egész problémakörrel kapcsolatban: „... ez az állítás már kilép a matematika világából, és összekapcsolja a matematikát egy matematikán kívüli valósággal”.²⁰ John D. Barrow pedig 1988-ban így foglalta össze az ebben a dologban rejlő titkot: „Ha valamilyen mély értelemben az univerzum matematikai jelleggel bír, akkor a Gödel és Turing által bemutatott titokzatos eldönthetetlenségi problémák inkább a világmindenség szerkezetének részei, mint csupán értelmünk termékei. Ezek azt mutatják, hogy még egy matematikai univerzum is több, mint az axiómák, több, mint a számolás, több, mint a logika — és több annál, mint amit a matematikusok megtudhatnak.”²¹ Itt már azt sejtethetjük, hogy a teremtett mindenségbe bele van mintázva valamiféle nyitottság, amely annak Alkotójára mutat. Ami pedig a természeti világ megismerését illeti, a 20. századi híres magyar matematikus, Neumann János (1903-1957) volt az, aki a kvantumfizika matematikai alapjainak²² megírásakor jött rá arra a következtetésre, hogy a természetben nincsenek rejtett paraméterek. Nincs tehát elvi korlát a megismerésben, amit a matematikusok úgy interpretáltak a teológusoknak, hogy a világ teremtésekor Isten nem dolgozott rejtett paraméterekkel. Ezek során az ember még inkább rácsodálkozhatott az

19 ELTE, Filozófiai Figyelő, Budapest, 1988/4. 82-83.

20 Sain Márton: Nincs királyi út! Gondolat, Budapest, 1986. 806.

21 John D. Barrow: The Mathematical Universe, Natural Science, 1989. május, 311. Idézi Thomas F. Torrance: Creation, Contingent World-Order and Time, Kézirat. 12.

22 Híres művének címe: Mathematische Grundlagen der Quantenmechanik. V.ö. Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig. Akadémiai Kiadó, Negyedik Kiadás, Budapest, 1998. 461-467.

értelem és a természeti világ nyitottságára, s ez egyben új reménységet is adott a 20. század végi embernek. Hogy miért ennyire nyitott az értelem világa, arra éppen a magyar Polányi Mihály adott meggyőző magyarázatot a személyes tudás és a valóság viszonyának tisztázásakor,²³ amikor is rámutatott arra, hogy az ember értelmi tevékenységének mindig van egy tökéletesebb igazság felé mutató dimenziója, amely egyrészt „fölfele” nyitottságot biztosít, másrészt pedig „lefele”, vagy „visszafelé” az alacsonyabb szintek irányába szabályozó elvként hat az értelmünk számára. Ez valami hallatlan fontos dolgot mond. Ugyanis a magasabb szintű ismeretre sohasem úgy jutunk el, hogy az alacsonyabb szinten már elegendő ismeretet gyűjtünk össze és annak természetes velejárója lesz egy felsőbb szintű tudás. A magasabb szintre egy bennünk rejtetten meglévő, „hallgatólagos tudással”²⁴ lépünk mindig, amely úgy működik, hogy nem követi az emberi formális logikát, hanem intuitív módon rátalál a felsőbb szintre, mintha az a magasabb szintű igazság vonná magához az emberi értelmet az alacsonyabb szintről. Ezt jól lehet szemlélni Newton törvényei és Einstein relativitáselmélete viszonyában.

A teológiai gondolkodást tekintve azt láthatjuk, hogy kezdettől fogva megvolt a keresztyén gondolkodásban ez a fajta nyitottság, de a teremtettségi mivoltú emberi logika mindig más irányba terelte. A természeti teológia elvitte olyan irányba, hogy a filozófia révén valami előfeltevésnek kell meglennie a teológia műveléséhez. Az istenbizonyítékok is ehhez hasonló helyzetet eredményeztek, de ebbe a körbe tartozik a reformáció utáni protestáns ortodoxiával kezdődő, de inkább az Immanuel Kant révén bevezetett axiomatikus szemlélet is. „A csillagos ég fölöttem, az erkölcs bennem!” típusú evidenciák kimondásával lényegében axiómákra alapozták a teológiát, s legtöbbször ezt követték a teológia művelésében a 19. század folyamán. Csak Karl Barth határozott fellépése állította ezt meg azzal, hogy kimondta: a *Logosz* nem azonos a *physis*-szel, a világgal. Barth híressé vált kifejezése ez volt: *Gott ist der ganz Andere, Isten egészen más*. Ezt félre szokták érteni, mert lényegében ez csak az állítás egyik fele. Bolyki János fogalmazza meg helyesen: „Nemcsak Isten más egészen, mint a világ, hanem értelmünk is egészen más, mint az Ige. Ez Barth ismeretelméleti kiindulása. Értelmünk a teremtett valósággal, az Ige viszont Istennel identikus.”²⁵ De ha az értelmünk a teremtett valósággal azonos, akkor miként juthatunk mindig magasabb szintű istenismeretre? Miben segít az emberi értelem „fölfele nyitottsága”, ha az csak egy teremtettségi eleme

23 Vö. Polányi Mihály: *Personal Knowledge*. Routledge and Kegan Paul, London, 1983. VII-VIII.

24 Polányi Mihály híres *tacit knowledge* kifejezését a Polányi Társaság „hallgatólagos tudás” kifejezéssel fordította közös megállapodás alapján.

25 Bolyki János: A természettudomány és a teológia Barth Károlynál, *Theológiai Szemle*, 1976/9-10. 280.

az embernek? Úgy, hogy a hit számára ezt a fölfelé nyitottságot nem pusztán az emberi értelem immanens szabálya biztosítja, hanem az, hogy maga a kegyelmes Isten nyitotta meg felülről ezt a lehetőséget az ember számára. Ezt pedig Jézus Krisztusban szemlélhetjük, mint magasabb szintű istenismeretben. Ebből eredően előbb feltételezni a világ valóságát és ez alapján kérdezni, hogy van-e Isten: keresztyén nézőpontból ennek a kérdésnek nincs értelme. Minden hitbeli igazság ugyanis azzal a meggyőződéssel kezdődik, hogy Isten a Jézus Krisztusban volt, akiben megnyitotta az utat önmagához. A keresztyén gondolkodás tehát egy biblikusan felépített és Istentől a Krisztusban ajándékba kapott „fölfelé nyitott” rendszer!